

نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۱۵)

قرآن ابن بواب یا نسخه ابوسعده
محمد بن حسین بغدادی

۵-۳۰

چکیده: در کتابخانه بزرگ آیه الله مرعشی نجفی (ره) در قم، نسخه‌ای کوچک از قرآن کریم، حاوی دو جزء هشتم و نهم به خط کوفی مشرقی هست که در انتهای آن، امضایی منسوب به ابن بواب در سال ۳۹۲ هجری آمده است. بر پایه این انجامه، برخی نسخه مذکور را به خط ابن بواب (م ۴۱۳ ق) دانسته‌اند. این مقاله نشان می‌دهد که هرچند این انتساب نادرست، و انجامه نسخه جعلی و الحاقی است، اما خود نسخه بسیار کهن و متعلق به اوایل سده پنجم هجری است. در آغاز اجزای مختلف این قرآن در کتابخانه‌های مختلف، نام ابوسعده محمد بن حسین بغدادی (م ۴۳۹ ق) از وزیران آل بویه در بغداد ذکر شده، و احتمالاً همین شخص آمریه کتابت این قرآن یا مالک آن بوده است. نویسنده در این مقاله، دیگر پاره‌های باقی مانده از این قرآن ۳۰ پاره در کتابخانه‌ها و موزه‌های ایران و جهان را در کنار هم گرد آورده و به بررسی کامل آنها از جهت متن، رسم المصحف، قرائت، و مانند آن پرداخته، و در پایان مقاله، دیگر قرآن‌های کوفی مشرقی را معرفی کرده که از حیث خط مشابه با قرآن ابوسعده بغدادی‌اند.

کلیدواژه‌ها: قرآن ابن بواب؛ کوفی مشرقی در قرن پنجم؛ ابوسعده محمد بن حسین بن علی بغدادی؛ کتابخانه آیه الله مرعشی (ره)؛ جعل و الحاق انجامه در نسخه‌های قرآن

Codicology of the Qur'anic Manuscripts (15):
Qur'an of Ibn al-Bawwāb, or the Copy of Abū
Sa'd Muhammad b. al-Hussayn al-Baghdādī
Morteza Karimi-Nia

Abstract: In the Ayatullāh Mar'ashī Najafī Library (Qum), there is a small manuscript in the Eastern Kufic script, containing two parts (the eighth and the seventeenth) of a thirty-part Qur'an, at the end of which there is a colophon attributed to Ibn Bawwāb in 392 AH/1002. Based on this colophon, some have attributed the manuscript to Ibn Bawwāb (d. 413 AH/1022). This article shows that although this attribution is incorrect, and the colophon is fake and annexed, the manuscript itself is very old and belongs to the early fifth/eleventh century. At the beginning of the various parts of this Qur'an in various libraries, the name of Abū Sa'd Muḥammad b. al-Ḥussayn al-Baghdādī (d. 439 AH/1048) is mentioned, who was one of the Buyid ministers in Baghdad, and it is possible that he was either in charge of scribing this Qur'an, or its owner. In this article, the author brings together the remaining fragments of this thirty-part Qur'an from several libraries and museums of Iran and the world to examine them in full, in terms of text, illuminations, orthography, variant readings, and the like. The other Eastern Kufic Qur'ans, similar in handwriting with the copy of Abū Sa'd al-Baghdādī, have been introduced at the end of the article. **Keywords:** Qur'an of Ibn al-Bawwāb; Eastern Kufic in the Fifth Century; Abū Sa'd Muḥammad b. al-Ḥussein al-Baghdādī; Ayatullāh Mar'ashī Najafī Library; Forgery and Annexation of Colophon in Manuscripts of the Qur'an

نسخ المصاحف القرآنية (١٥):

قرآن ابن البوّاب أو نسخة أبي سعد محمد بن الحسين البغدادي
مرتضى كريمي نيا

الخلاصة: توجد في مكتبة آية الله المرعشي النجفي (رحمه الله) في مدينة قم المقدسة نسخة من القطع الصغير من القرآن الكريم تحتوي على الجزء الثامن والجزء السابع عشر، وهي مكتوبة بالخط الكوفي المشرقي، وفي آخرها توقيع منسوب إلى ابن البوّاب ومؤرخ بسنة (٣٩٢ الهجرية)؛ وقد دفع ذلك البعض إلى الاستناد على حرد المتن في آخر التريمة في نهاية هذه النسخة والقول بأن هذه النسخة مكتوبة بخط ابن البوّاب (م ٤١٣ هـ).

وهذه المقالة تبين أنه رغم عدم صحة هذا الانتساب، وأن حرد المتن أو قيد الختام مزور وقد تمّ إلحاقه في فترات تالية، إلا أن هذه النسخة قديمة جداً ويعود تاريخها إلى أوائل القرن الخامس الهجري.

ويوجد في بداية الأجزاء المختلفة من هذا القرآن الموجودة في مكتبات مختلفة اسم أبي سعد محمد بن الحسين البغدادي (م ٤٣٩ هـ) أحد وزراء آل بويه في بغداد، ومن المحتمل أن يكون هذا الشخص هو الأمر بكتابة هذا القرآن أو المالك له.

وقد جمع كاتب هذه المقالة بقية أجزاء هذا القرآن - المكوّن من ثلاثين جزءاً والموجودة في مكتبات ومتاحف إيران وفي بقية أنحاء العالم - إلى بعضها وقام بدراسة كاملة عنها من جهة النص ورسم المصحف وقرأته وما شابه ذلك.

وفي نهاية المقالة يقدم الكاتب تعريفاً بالنسخ القرآنية الأخرى المكتوبة بالخط الكوفي المشرقي التي تشابه قرآن أبي سعد البغدادي من جهة خطها.

المفردات الأساسية: قرآن ابن البوّاب، الخط الكوفي المشرقي في القرن الخامس، أبو سعد محمد بن الحسين بن عليّ البغدادي، مكتبة آية الله المرعشي النجفي (رحمه الله)، تزوير وإصاق حرد المتن في تريمة النسخ القرآنية.

مقدمه

ابوالحسن علاء‌الدین علی بن هلال، مشهور به ابن بواب (درگذشته ۴۱۳ هجری در بغداد) هنرمند و خوشنویس بسیار معروف در سده چهارم هجری در دوران خلفای عباسی و آل بویه که بیشتر عمر خود را در بغداد گذرانده است. با آنکه بخش اعظمی از جزئیات زندگی او، از جمله زمان و محل ولادتش نامعلوم است، همگان از دیرباز هنر وی در خوشنویسی را بسیار ستوده، و سبک او در نسخ نویسی را تا قرن‌ها بی‌رقیب دانسته‌اند. همین شهرت عامل یا انگیزه‌ای بوده است تا بعدها بسیاری از آثار مکتوب اسلامی از جمله برخی مصاحف قرآنی را به دستخط وی منتسب سازند. مشهور است که ابن بواب ۶۴ نسخه از قرآن را کتابت کرده است. آثاری چند از جمله نسخه‌ای از دیوان سلامت بن جندل به شماره Bagdat 125 در کاخ موزه توپقاپی (استانبول) به تاریخ ۴۰۸ هجری، نسخه‌ای از دیوان سلامت بن جندل به شماره ۲۰۱۵ در موزه هنرهای ترک و اسلام در استانبول^۱ (قبلاً به شماره ۱۶۱۵ در موزه اوقاف)، به تاریخ ۴۰۸ هجری، نسخه‌ای کوچک از قرآن در ۲۸۶ برگ به شماره ۴۴۹ در موزه هنرهای ترک و اسلام (پیشتر به شماره ۱۹۱۶ در موزه اوقاف) به تاریخ ۴۰۱ هجری، منتخبی از کتاب حیوان جاحظ به شماره ۱۰۲۴ در ۲۶ برگ به خط ثلث در همان موزه، مجموعه‌ای از اشعار قطبة بن اوس الحادرة در موزه بریتانیا (به شماره MS. Add. 26, 126)، و سرانجام نسخه قرآن شماره Is1431 در کتابخانه چستربیتی (دابلین، ایرلند) به تاریخ ۳۹۱ هجری قمری را به وی نسبت داده‌اند که حتی در انتساب این نسخه مشهور قرآنی به ابن بواب نیز می‌توان تردید روا داشت.^۲ نمونه‌ای دیگر از انتساب‌های نادرست و جعلی، یک جزء از قرآن به خط ثلث در حرم حضرت عباس علیه السلام در کربلاست که در سال ۲۰۱۵ میلادی به صورت فاکسیمیله منتشر شده است. محقق و نویسنده مقدمه، آقای علی الصقار بر اساس شباهت موجود در انجامه نسخه شماره 125 Bagdat در کاخ موزه توپقاپی (استانبول) با این جزء قرآنی، نتیجه گرفته‌اند که نسخه موجود در عتبه عباسیه به خط ابن بواب است.^۳ این استنتاج کاملاً نادرست است، زیرا دیگر اجزای قرآن حرم حضرت ابوالفضل علیه السلام (که تنها حاوی جزء اول قرآن از آغاز تا انتهای آیه ۱۴۱ بقره است) اکنون در سایر موزه‌ها و کتابخانه‌های جهان موجودند، و بر روی یکی از آنها (در مجموعه ناصر دیوید خلیلی، ش Qur497) آمده است که این نسخه در سال ۶۰۷ قمری برای یکی از سلاطین زنگی در شهر سنجار، به نام قطب الدین محمد بن زنگی کتابت شده است.

1. Türk ve İslam Eserleri Müzesi (TIEM).

۲. بررسی دقیق خط آمیخته با ریحان و محقق در این نسخه، تذهیب‌های بسیار پیشرفته در آن، و مقایسه آنها با نمونه‌های مشابه که در مقاله‌ای جداگانه صورت خواهد داد، کتابت زود هنگام این قرآن در اواخر قرن چهارم را با تردیدهایی مواجه می‌کند. برای بحث در اصالت انجامه سایر نسخه‌های ذکر شده در بالا، و انتساب آنها به خط ابن بواب، نک. دیوید رایس در کتاب زیر، ص ۱۹-۲۸: D. S. Rice, *The Unique Ibn al-Bawwab Manuscript in the Chester Beatty Library*, Dublin: Emery Walker, Ltd., 1955, pp. 19-28.

۳. المصحف الشريف المنسوب الى علي بن هلال البغدادي المعروف بابن البواب: نظرة متكاملة في هويته ونسبته و خطه و زخرفته و رسمه و قراءته (کربلا: مکتبه و دار مخطوطات العتبه العباسیه المقدسه، ۱۴۳۶ ق/ ۲۰۱۵ م)، ص ۱۰۵.

مقاله حاضر می‌کوشد یکی دیگر از نسخه‌های قرآنی مشتهر به دستخط ابن بواب را با دقت بیشتر بررسی کند، و اجزای مختلف آن را در کنار هم گرد آورد. این تنها نسخه از آثار اسلامی منسوب به خط ابن بواب است که به گونه‌ای از خط کوفی مشرقی کتابت شده است.

قرآن کوفی ابن بواب؟

نسخه قرآنی به شماره ۴۳۵۸ در کتابخانه بزرگ آیه الله مرعشی نجفی (ره) در قم یکی دیگر از آثاری است که در دهه‌های اخیر به خط ابن بواب اشتهار یافته است. این نسخه به خط کوفی مشرقی کتابت شده که تحول یافته از کوفی نویسی اولیه است. نظیر این دستخط تکامل یافته را در شمار فراوانی از نسخه‌های قرآنی سده‌های چهارم و پنجم هجری در ایران و عراق می‌توان یافت که اطلاعات برخی از آنها در همین مقاله خواهد آمد (تصاویر ۱۴ تا ۲۲). این نسخه از قرآن در ۳۰ پاره مجزا به خط کوفی مشرقی در اوایل قرن پنجم هجری کتابت شده است. از آنجا که در آغاز هر یک از اجزای آن، یادداشتی حاوی نام ابوسعید محمد بن الحسین آمده است (تصاویر ۲، ۵، ۸، و ۱۰)، من عنوان «قرآن ابوسعید بغدادی» را برای مشخص کردن اجزای مختلف و پراکنده این قرآن ۳۰ پاره انتخاب می‌کنم. حدس من این است که این فرد، کاتب نسخه، یا آمر به کتابت و مالک نسخه بوده است. در ادامه درباره او و جایگاه وزارتیش در دربار آل بویه در بغداد سخن خواهیم گفت. بر پایه جستجوهای که تاکنون در موزه‌ها و کتابخانه‌های مختلف ایران و جهان انجام داده‌ام، هفت پاره از اجزای مختلف این قرآن، همراه با برگ‌هایی پراکنده از سایر اجزای آن یافت شده که در جدول زیر به آنها اشاره می‌کنم، و سپس به توصیف کلی هر یک از نسخه‌ها و محتوای قرآنی آنها می‌پردازم.

جدول شماره ۱: مشخصات پاره‌های مختلف قرآن کوفی منسوب به ابن بواب در ایران و جهان

کتابخانه	شماره نسخه	محتوای قرآنی نسخه	تعداد برگ	اندازه برگ
کتابخانه آیه الله مرعشی	۴۳۵۸ (منسوب به ابن بواب)	جزء ۷ و ۱۸	۱۵۴ برگ	۱۵×۱۰/۵
کتابخانه دانشگاه تهران	۲۱۶۱	جزء ۲۲	۶۴ برگ	۱۵×۱۰
آستان قدس رضوی	قرآن ۹۲	جزء ۱۲ (هود، ۷- یوسف، ۵۲)	۷۹ برگ	۱۵×۱۰
آستان قدس رضوی	جزوه قرآنی ۱۳۵۷۳	جزء ۲۳ (یس، ۲۸ - زمر، ۳۱)	۷۰ برگ	۱۴،۵×۱۰
آستان قدس رضوی	جزوه قرآنی ۱۱۸۷۰	جزء ۳۰ (انفطار، ۱۱ - همزة، ۴)	۴۰ برگ	۱۴،۲×۱۰
کتابخانه ملی فرانسه	Arabe 7336	جزء ۱ (فاتحة و آغاز بقره)	۴ برگ	۱۴/۵×۱۰
حراج آدلر ۲۰۱۵، ۳ جون	کالای شماره ۳۹	جزء ۱ (فاتحة و آغاز بقره)	۴ برگ	۱۵/۵×۱۱
حراج ساتبیزا ۱۹۸۲، ۲۶ آوریل	کالای شماره ۲۶	جزء ۱	۷۰ برگ	۱۴/۵×۱۴/۵
حراج بنهامز ۲۰۰۳، ۱۶ اکتبر	کالای شماره ۹۹	جزء ۱ (بقره، ۸۵-۱۳۷)	۳۰ برگ	۱۴/۶×۱۴/۲

کتابخانه	شماره نسخه	محتوای قرآنی نسخه	تعداد برگ	اندازه برگ
حراج بنهامز ۲۰۰۵، ۱۱ اکتبر	کالای شماره ۵	جزء ۱ (بقره، ۳۳-۸۵)	۳۰ برگ	۱۵×۱۰/۵
حراج کریستیز ۱، ۲۰۰۵، می	کالای شماره ۱۳	جزء ۱ (بقره، ۳۳-۸۵)	۳۳ برگ	۱۴/۵×۱۰
حراج کریستیز ۵، ۲۰۰۵، ۲۹ آوریل	کالای شماره ۵۰۳	جزء ۱ (بقره، ۳۰ به بعد)	؟ برگ	۱۵×۱۰/۵
حراج ساتبیز ۲۰، ۱۶ اکتبر	کالای شماره ۱۴۱	بقره، ۲۵-۲۷	۲ برگ	۲۰/۳×۱۴/۵
حراج ساتبیز ۱۹۹۶، ۲۴ آوریل	کالای شماره ۵	بقره، ۱۹-۲۰	۱ برگ	۱۲/۷×۸/۷
حراج بنهامز ۱۹۹۹، ۲۱ آوریل	کالای شماره ۵۱۹	بقره، ۲۲-۲۵	۲ برگ	۱۴/۵×۱۰

الف) کتابخانه آیه الله مرعشی (ره)؛ نسخه شماره ۴۳۵۸ منسوب به ابن بواب معروف ترین بخش این قرآن، دو جزء ۸ و ۱۷ آن است که اکنون در قالب یک نسخه واحد در کتابخانه آیه الله مرعشی نگهداری می شود که در انتهای آن، امضای منسوب به ابن بواب (م ۴۱۳ ق) وجود دارد (تصویر ۱). از این رو، این نسخه به قرآن ابن بواب مشهور شده و تاریخ کتابت آن، سال ۳۹۲ هجری تلقی شده است که صحیح نمی نماید.^۴ این قرآن در اصل نسخه ای کامل در ۳۰ پاره بوده است که به خط کوفی جدید و احتمالاً در اوایل قرن پنجم هجری کتابت شده است. از آنجا که مطابق معمول آن زمان، هر جزء این قرآن جداگانه کتابت و صحافی شده است. به همین دلیل، نسخه طی هزار سال گذشته در اختیار افراد مختلف و در مکان های مختلف بوده است. این بخش از قرآن در کتابخانه آیه الله مرعشی حاصل به هم پیوستن دو جزء ۸ و ۱۷ قرآن در یک جلد است که رقم ابن بواب: «کتب هذا الجامع علی بن هلال بمدینه السلم سنة ثانی و تسعین و ثلثمائة» در انتهای جزء هفدهم آن افزوده شده است. این خود یکی از نشانه های جعل انجامه آن می تواند باشد، چراکه طبیعی نمی نماید کاتبی ۳۰ پاره قرآن را جدا جدا بنویسد و نام خود را تنها در انتهای جزء هفدهم آن درج کند. به ویژه آنکه ما اکنون پاره های دیگر این قرآن را در ایران و سراسر جهان می یابیم که در انتهای هیچ یک از آنها، چنین یادداشتی وجود ندارد.

محتوای نسخه مرعشی در اصل دو جزو ۸ و ۱۷ قرآن را در بر می گرفته است، با این همه، در سه مورد، نسخه مرعشی حاوی افتادگی یا جابجایی برگه است: مابین ۱۱۹ و ۱۲۰ یک برگ حاوی آیات حج، ۱۲-۱۵ افتاده است. این برگ در انتهای نسخه به شماره ۱۴۶ قرار دارد. مابین ۱۲۱ و ۱۲۲، یک برگ حاوی آیات حج، ۱۸-۲۰ افتاده است. برگ شماره ۱۴۶ حاوی آیات سبأ، ۳۷-۳۹ در میان آیات انتهایی سوره

۴. اطلاعات این نسخه بنابر فهرست کتابخانه مرعشی، تألیف استاد سید احمد حسینی (ج ۱۱، ص ۳۵۵-۳۵۶) چنین است: «قرآن کریم، جزء هشتم و هفدهم می باشد؛ خط: کوفی، کاتب: ابن بواب، علی بن هلال، سال ۳۹۲ (پایان جزء هفدهم)، نشانی های تقسیم جزء ها دوائر رنگین در حاشیه، روی برگ اول جزء هفدهم لوحه زرین نقش شده و دو صفحه آخر آن دارای جدول زرین و بین سطرها نقاشی شده است، روی برگ اول تملک ابی سعید محمد بن الحسین بن علی دیده می شود، روی برگ اول جزء هفدهم و صفحه آخر آن مهر بیضوی «صارم الملك» و «اعتماد السلطنه» و «محمد مشیر مهام...» مشهود است؛ جلد: تیماج قهوه ای بدون مقوا، تعداد صفحات: ۱۵۴ برگ، ۵ سطر، اندازه: ۱۵×۱۰/۵ سم.»

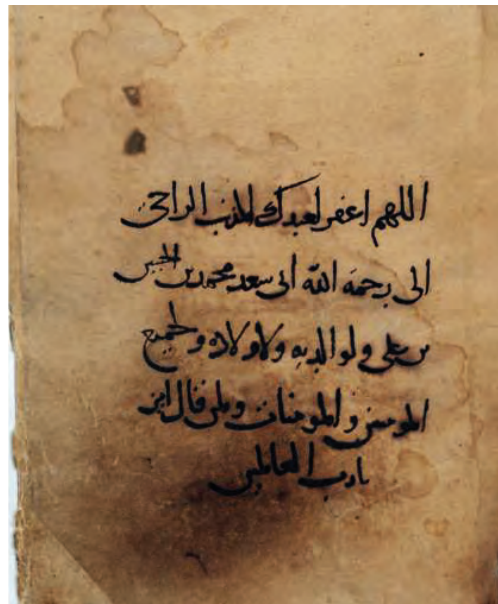

تصویر ۱: انجامه پایانی در انتهای جزء ۱۷ قرآن در کتابخانه آیه الله مرعشی که آن را به علی بن هلال (ابن بواب) در سال ۳۹۲ منتسب می‌کند

تصویر ۳: انتهای سوره انعام در نسخه قرآنی ابو سعد بغدادی در کتابخانه آیه الله مرعشی (ره)، منسوب شده به ابن بواب

تصویر ۲: یادداشت آغازین ابوسعید بغدادی در ابتدای نسخه آیه الله مرعشی (ره) که عیناً در سایر نسخه‌ها نیز آمده است

تصویر ۴: برگ آغازین نسخه ابوسعید بغدادی (ابتدای جزء هشتم) در کتابخانه آیه الله مرعشی (ره)، منسوب شده به ابن بواب

حج در نسخه مرعشی افزوده شده که در واقع بخشی مفقود از نسخه دانشگاه تهران، به شماره ۲۱۶۱ است. این امر نشان می‌دهد که نسخه‌های دانشگاه تهران و آیه الله مرعشی قبلاً در اختیار یک تن بوده است که آن‌ها را به دو کتابخانه مختلف فروخته است.

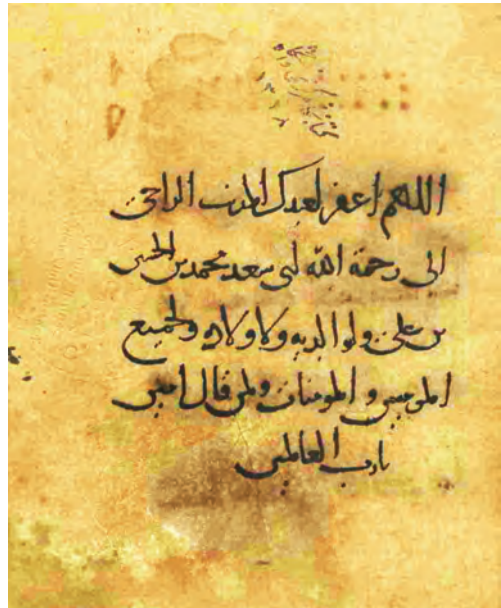
ب) کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران؛ نسخه شماره ۲۱۶۱

این بخشی دیگر از نسخه منسوب شده به ابن بواب در کتابخانه مرعشی است که تمامی ویژگی‌های ظاهری، متن، املاء، اعراب، تذهیب و نشان‌گذاری آن‌ها با یکدیگر مطابقت کامل دارند. هیچ جمله‌ای در برگ آخر به عنوان انجامه نسخه افزوده نشده و تنها در آغاز نسخه یادداشتی از مالک نسخه یا فرد آمر به کتابت نسخه آمده است که متن آن دعائی به این مضمون است: «اللهم اغفر لعبدک المذنب الراجی الی رحمة الله ابی سعد محمد بن الحسین بن علی و لوالدیه و لولاده و لجميع المؤمنین و المؤمنات و لمن قال آمین یا رب العالمین» (تصویر ۵). این عبارت که عیناً و بی کم و کاست در آغاز نسخه مرعشی، نسخه قرآن ش ۹۲ در کتابخانه آستان قدس، و سایر نسخه‌ها نیز آمده است، می‌تواند حاکی از دعای کاتب نسخه برای خود، والدین فرزندان و سایر مومنان باشد.^۵

۵. بنابر فهرست دانشگاه تهران (ج ۹، ص ۸۵۵): «نسخه جزو ۲۲ است؛ خط: کوفی، کاتب: ابوسعید محمد بن حسین بن علی، تا: بی تا؛ کوفی معرب کهن، سر سوره‌ها بزرگ‌تر از آن مشکی، در صفحه عنوان از ابی سعد محمد بن الحسین بن علی یاد شده و برای او آموزش خواسته شده و گویا بخط خود او باشد؛ کاغذ: بغدادی، جلد: مقوا، تعداد صفحات: ۶۴ برگ، ۵×۸، اندازه: ۱۵×۱۰ سم.»

تصویر ۶: آغاز سوره سبأ در نسخه ابوسعید بغدادی در کتابخانه دانشگاه تهران

تصویر ۵: یادداشت آغازین ابوسعید بغدادی در ابتدای نسخه کتابخانه دانشگاه تهران که عیناً در سایر نسخه ها نیز آمده است

تصویر ۷: برگ آغازین نسخه ابوسعید بغدادی در کتابخانه دانشگاه تهران (ابتدای جزء بیست و دوم)

در نسخه دانشگاه تهران: بین تصویر ۲۸ و ۲۹ یک برگ افتاده است. در تصویر ۳۳ بین راست و چپ، یک برگ افتاده است که همان برگ اضافه در مرعشی، برگ ۱۴۶ است که در اواخر سوره حج قرار گرفته است. در تصویر ۳۹ بین راست و چپ یک برگ افتاده است حاوی آیات سبأ، ۳۷-۳۹. و در تصویر ۴۴ بین راست و چپ دو برگ افتاده است حاوی آیات سبأ ۵۳ تا فاطر، ۳.

ج) کتابخانه آستان قدس رضوی؛ نسخه قرآن شماره ۹۲

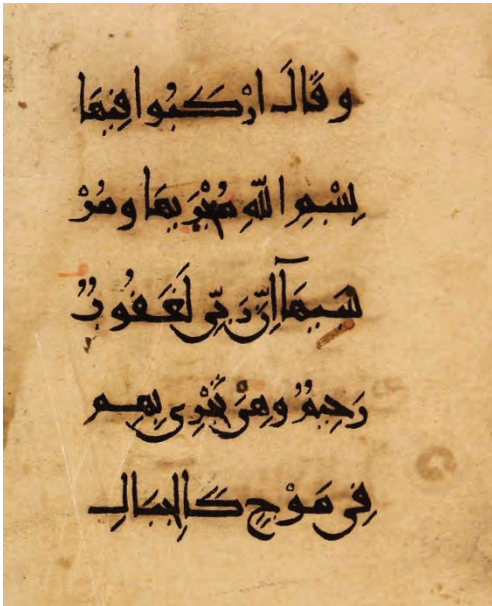
این نسخه نیز پاره‌ای دیگر از همان نسخه بالاست که جزء دوازدهم قرآن را دربر می‌گیرد. آغاز آن آیه ۷ سوره هود (و ما من دابة فی الارض) و انتهای آن آیه ۵۲ سوره یوسف (لا یهدی کید الخائنین) است. تمامی ویژگی‌های نسخه با سایر قطعات آن از جمله تکه‌های موجود در کتابخانه مرعشی و دانشگاه تهران مطابق است. در آغاز این نسخه نیز همانند قطعه‌های موجود در کتابخانه مرعشی و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، عبارتی دعایی از ابوسعید محمد بن حسین بن علی می‌یابیم (تصویر ۸) که متن آن با دو نسخه فوق کاملاً مطابق است. نسخه قرآن ش ۹۲ در کتابخانه آستان قدس رضوی مشتمل بر تمام جزء دوازدهم قرآن است که تنها یک برگ آن، حاوی آیات ۳۱-۳۲ سوره یوسف مفقود است.

د) کتابخانه آستان قدس رضوی؛ نسخه شماره جزوه قرآنی ۱۳۵۷۳

این پاره از قرآن، مشتمل بر جزء ۲۳ قرآن کریم است که در تاریخ ۲۵ دیماه ۱۳۹۶ از سرکار خانم زهرا گل جانی کاربزنوی خریداری شده و به مجموعه قرآن‌های کتابخانه آستان قدس رضوی افزوده شده است. تمامی ویژگی‌های نسخه با سایر قطعات آن از جمله تکه‌های موجود در کتابخانه آیه الله مرعشی، و دانشگاه تهران نیز قرآن ش ۹۲ در کتابخانه آستان قدس رضوی مطابق است. در آغاز این نسخه نیز همانند قطعه‌های موجود در کتابخانه مرعشی و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، عبارتی دعایی از ابوسعید محمد بن حسین بن علی می‌یابیم (تصویر ۱۰) که متن آن با دو نسخه فوق کاملاً مطابق است. متن نسخه بدون هیچ گونه افتادگی در میان اوراق، تمام جزء بیست و سوم از یس، ۲۸ تا زمر، ۳۱ را در بر دارد.

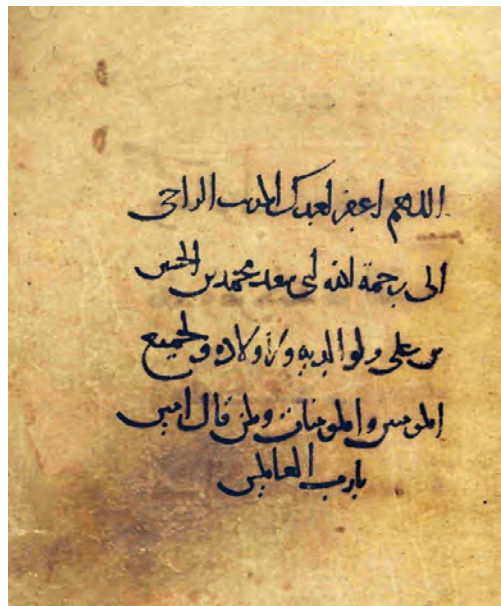
ه) کتابخانه آستان قدس رضوی؛ نسخه شماره جزوه قرآنی ۱۱۸۷۰

این پاره از قرآن ابوسعید، حاوی جزء آخر قرآن است که در سال‌های اخیر از میان اوراق باز یافته قرآنی در حرم رضوی گردآوری و تجلید شده است. از آنجا که چند برگ آغازین نسخه به علت فرسودگی از میان رفته است، عبارت دعایی آغازین را در آن نمی‌یابیم. سایر ویژگی‌های نسخه، تماماً مشابه با دیگر اجزای معرفی شده از قرآن ابوسعید محمد بن الحسین است (تصویر ۱۲). نسخه جزوه قرآنی شماره ۱۱۸۷۰ حاوی جزء سی‌ام قرآن است، اما برگه‌هایی از آغاز و انجام آن افتاده، و خود نسخه نیز بسیار فرسوده شده است. یک نکته جالب توجه در این نسخه آن است که سوره بینه در برگ ۳۳ ب

تصویر ۸ و ۹: برگ آغازین و نمونه‌ای از صفحات نسخه قرآن ش ۹۲ از کتابخانه آستان قدس رضوی

تصویر ۱۰ و ۱۱: دو برگ آغازین و انتهایی از نسخه جزوه قرآنی ۱۳۵۷۳ در کتابخانه آستان قدس رضوی

تصویر ۱۲: نمونه‌ای از سرسوره‌ها در نسخه جزوه قرآنی ۱۱۸۷ از کتابخانه آستان قدس رضوی (سوره بینه با عنوان «الکتاب» نامگذاری شده است)

این نسخه، به «سوره‌الکتاب» نامگذاری شده است. این شیوه نادر از نامگذاری سوره بینه را تنها در قرآن‌های کتابت شده در عراق دهه‌های دوم و سوم قرن پنجم هجری نیز عیناً می‌یابیم؛ از جمله آنها می‌توان به قرآن شماره HS89 در کاخ موزه تویقایی (به تاریخ ۴۱۲ ق)، قرآن شماره 7214 Add. MS در کتابخانه بریتانیا (به تاریخ ۴۱۷ ق)، قرآن شماره ۳۶۱۰ در موزه ملی ایران (به تاریخ ۴۱۸ ق)، و قرآن شماره Is 1430 در کتابخانه چستریتی (به تاریخ ۴۲۸ ق) اشاره کرد.

و) کتابخانه ملی فرانسه، نسخه شماره ۷۳۳۶ Arabe

همچنانکه در جدول شماره ۱ در ابتدای این مقاله نشان داده شده، بخش‌های مختلفی از جزء نخست این قرآن در حراج‌های مختلف در لندن و پاریس عرضه و فروخته شده، و برخی از اوراق آن مجدداً عرضه و فروخته شده است. از این میان، تنها می‌دانیم چهار برگ که از آغاز جزء یکم قرآن در حراج آدلر (۲۰۱۵) فروخته شده، اکنون در کتابخانه ملی فرانسه به شماره 7336 Arabe قرار گرفته است (تصویر ۱۳). بنابر گزارش حراج *Arts de l'Islam* (پاریس، ۳ ژوئن ۲۰۱۵) این چهار برگ به عنوان کالای شماره ۳۹ در این حراج عرضه شده است، و اطلاعات و بسایت کتابخانه ملی فرانسه نیز نشان می‌دهد که چهار برگ موجود در کتابخانه در سال ۲۰۱۵، از همین خانه حراج خریداری شده است. اطلاعات نسخه را بر روی این صفحه در کتابخانه ملی فرانسه می‌توان دید:

<https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc945932>

تصویر ۱۳: برگ آغازین از نسخه شماره 7336 Arabe در کتابخانه ملی فرانسه

و تصاویر کامل چهار برگ آن را در این صفحه:

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b105263466/f1.planchecontact.r=Arabe%207336>

نشانه‌ها و ویژگی‌های این نسخه نیز عیناً مشابه با قطعه‌های دیگر قرآن در کتابخانه‌های مرعشی، آستان قدس و دانشگاه تهران است. از جمله آنکه مثلاً کاتب در تعیین حروف مشابه نقطه‌دار و بی نقطه، از گذاردن نقطه در بالای حرف و در زیر حرف استفاده می‌کند. بنابراین، در زیر حروفی چون د، ر، ص، ط، س، یک نقطه می‌گذارد و در بالای حروف مشابه ذ، ز، ض، ظ، ش نیز یک نقطه می‌گذارد. همچنین هیچ‌گاه علامت عدّ الای در پایان آیات نمی‌یابیم، علامتی برای تخمیس نیست، و کاتب تنها در حاشیه، علامت تعشیر می‌گذارد. مثلاً در نسخه پاریس، برگ ۴ پشت، در حاشیه عبارت «نحن مصلحون» (بقره، ۱۱).

توصیف کلی قرآن ابوسعید محمد بن حسین بغدادی

قرآن ابوسعید بغدادی به خط کوفی متأخر یا نوعی از کوفی مشرقی کتابت شده که نمونه‌های مختلفی از آن در ایران و عراق سده چهارم و پنجم کتابت شده است. در این خط، آثاری از خط کوفی اولیه باقی مانده است. مهم‌ترین نشانه‌های کتابت حروف ج، خ و ح در میان کلمه، و نیز وجود قلاب پایین الف است. ولی کاتب معمولاً از این نوع الف وقتی استفاده می‌کند که می‌خواهد در پایان سطر جای خالی را پُر کند و کتابت الف معمولی نمی‌تواند این کار را بکند.

کاتب در تعیین حروف مشابه نقطه دار و بی نقطه، از گذاردن نقطه در بالای حرف و در زیر حرف استفاده می‌کند. بنابراین، وی در زیر حروفی چون د، ر، ص، ط، س، یک نقطه می‌گذارد و در بالای حروف مشابه ذ، ز، ض، ظ، ش نیز یک نقطه می‌گذارد. همچنین به ندرت (مثلاً در کتابت کلمه «یسیر» در نسخه مرعشی، برگ ۱۴۳ پشت)، در زیر سین سه نقطه می‌یابیم. این موارد به طور کلی نشان از سنت قدیم ایرانی دارد که در فاصله قرون سوم تا هفتم هجری، غالباً از این سیستم برای جداسازی حروف مشابه استفاده می‌کردند.

صفحه آغازین در هر یک از اجزای این قرآن سی پاره، مزین به کتیبه‌ای مستطیلی و مذهب است و در درون آن نیز زنجیره‌ای گره بندی شده و طلایی قرار گرفته و در کنار آن ترنجی نقش بسته است. در آغاز هر سوره، نام آن سوره با قلم زرین و به خط کوفی کهن کتابت شده و اطراف آن تحریر مشککی به چشم می‌خورد. همواره نام سوره به نقش مایه‌ای ترنج گونه در حاشیه برگه متصل شده است.

هیچ نشانه‌ای برای عدّ الآی و تعیین انتهای آیات در کتابت این نسخه نمی‌یابیم. همچنین هیچ علامتی برای تخمیس (تعیین دسته‌های پنج تایی آیات) در نسخه نیست. کاتب تنها در حاشیه برگه، در اشاره به دسته‌های ده تایی آیات، علامت تعشیر می‌گذارد. وی برای این کار شمشه‌ای مذهب را تصویر می‌کند که در درون آن، شماره آیه (۱۰، ۲۰، ۳۰، ۴۰، ...) با یکی از حروف ابجد (ی، ک، ل، م، ...) معین شده است. کاتب وقتی به مواضع تعشیر می‌رسد، در انتهای آیه فاصله مشخصی را خالی می‌گذارد که ظاهراً بنا بوده در اینجا علامت خاصی به نشانه تعشیر گذارده شود. این فضای خالی، همچنان خالی باقی مانده و به جای آن علامت شمشه‌ای در حاشیه همان سطر به منظور تعشیر قرار داده شده است.

به جز این، علامات و حروفی در میان سطور با رنگ‌های مختلف سبز و قرمز افزوده شده تا به خواننده متن قرآن در وقف و ابتداء و معنای جملات کمک کند. از جمله: «وقف» به نشانه وقف؛ «خف» به نشانه مخفف بودن کلمه و نه مشدد بودن در کلماتی مانند لَمَّا (= برای تمایز از لَمَّا)؛ «بم / تم» احتمالاً به نشانه اتمام معنای جمله؛ و «م» به نشانه ادغام. اغلب این نشانه‌ها عیناً در قرآن ابو جعفر موسوی (جزوات قرآنی شماره ۳۲۹۷، ۳۲۹۸، ۳۲۹۹، ۴۸۷۸، و ۳۲۷۷ در کتابخانه آستان قدس رضوی) نیز به کار رفته است.^۶

رسم و املاء

رسم نسخه را باید کامل دانست، به این معنا که اغلب ظواهر نقص در کتابت کلمات، به صورت

۶. درباره این نسخه کهن قرآنی، نک. مرتضی کریمی‌نیا، «نسخه شناسی مصاحف قرآن (۱۲)». ابو جعفر محمد بن موسی الموسوی، عالم و ادیب شیعه در قرن چهارم، و قرآن و وقعی‌اش بر حرم رضوی در سال ۴۰۲ هجری، «آینه پژوهش»، سال ۳۱، ش ۶ / پیاپی ۱۸۶، بهمن و اسفند ۱۳۹۹، ص ۱۰۵، ۷۵.

قیاسی برطرف شده و نسخه از یک رسم املائی (نه رسم عثمانی) تبعیت می‌کند. مثلاً اللیل، را با دو لام می‌نویسد (مرعشی، ۶۲ رو، ۸۶ پشت، ۹۰ پشت، ۹۳ پشت). سموات را با الف می‌نویسد، و مصوّت بلند /آ/ را تقریباً همواره با الف نشان می‌دهد، مگر در جایی که نگارش کلمه در پایان سطر با کمبود فضا روبرو شود (مثلاً کلمه اصحب در مرعشی، ۵۴ پشت، ۵۶ رو، و ۵۹ رو، و کلمه سبحن در مرعشی، ۸۶ پشت). به همین سان، آیات، کتاب، ضلالة، الشیاطین، اصحاب، الانهار، جنات، ... همواره با الف کتابت می‌شوند و تنها استثناءها، غالباً اعلامی مانند ابرهیم، العلمین، اسحق، سلیمین، اسمعیل هستند. کلمات بایته و بایتنا بدون دندان اضافه و با زیادت الف (به صورت بایاته و بایاتنا) نوشته می‌شود. مثلاً در نسخه مرعشی، برگ ۵۰ رو (اعراف، ۳۶)؛ برگ ۵۱ رو (اعراف، ۳۷)؛ برگ ۵۳ پشت (اعراف، ۴۰)؛ برگ ۶۰ رو (اعراف، ۵۱)؛ و برگ ۶۷ رو (اعراف، ۶۴). همچنین حرف ندای «یا» در کلماتی مانند یابراهیم، یموسی، ینوح، یلیتنی، و یعباد همواره جدا و به صورت: یا ابراهیم، یا موسی، یا نوح، یا لیتنی، و یا عباد نوشته می‌شود.

در نسخه کتابخانه آیه الله مرعشی (ره)، در برگ ۸۲ رو، بایه (انبیاء، ۵) به صورت باییه نوشته شده، در ۹۲ رو، ساوریکم (انبیاء، ۳۷) با او نوشته شده، در برگ ۱۰۷ پشت، ننجی المومنین (انبیاء، ۸۸) آمده است، در برگ ۳ رو، افئدة (انعام، ۱۱۳) به صورت افاده نوشته شده، در برگ ۱۳ پشت، ذوالرحمة با زیادت الف آمده، در برگ ۲۴ رو، ذوارحمة با زیادت الف آمده و در برگ ۱۰۷ رو، أن لآله (انبیاء، ۸۷) آلاله نوشته شده است. در نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، در تصویر ۱۴ راست، الّتی (احزاب، ۵۰) الّتی نوشته شده است. همچنین در مواردی که دو همزه مفتوح در آغاز قرار گرفته، کاتب علامت مد گذاشته است. مثلاً در تصویر ۶۶ راست، ءأتخذ (یس، ۲۳) به صورت آتخذ نوشته شده است. در نسخه جزوه قرآنی ۱۱۸۷۰ کتابخانه آستان قدس رضوی، لتسئلن (تکواثر، ۸) به صورت لتسألن نوشته شده است.

قراءات قرآنی در قرآن ابوسعبد بغدادی

مانند اغلب نسخه‌های قرون چهارم تا هفتم هجری، این قرآن نیز به قرائتی مرکب و مختلط از قراءات مختلف نوشته شده است. در این نسخه، وجه اختیار این دسته از قراءات اکنون برای من نامعلوم است. برخی از نمونه‌های اختلاف قراءات که متفاوت از قرائت رایج کنونی حفص از عاصم‌اند، به قرار زیر است:

در نسخه کتابخانه آیه الله مرعشی (ره)، در برگ ۳ پشت، مُنَزَّل (انعام، ۱۱۴) مُنَزَّل، مطابق با قرائت نافع، ابن‌کثیر، ابوعمر، شُعبه، حمزة و کِسائی آمده است. در ۵ پشت، ما حَرَمَ (انعام، ۱۱۹) ما حَرِمَ نوشته شده مطابق با قرائت ابن‌کثیر، ابوعمر، ابن‌عامر، شُعبه، حمزة و کِسائی. در ۸ پشت، رِسَالَتُهُ (انعام، ۱۲۴) رِسَالَاتِهِ، مطابق با قرائت نافع، ابوعمر، ابن‌عامر، شُعبه، حمزة و کِسائی آمده است. در

۱۰ پشت، یحشرهم (انعام، ۱۲۸) نَحْشَرَهُمْ، مطابق با قرائت تمام قراء غیر از حفص نوشته شده است. در ۱۹ پشت، حَصَادِهِ (انعام، ۱۴۱) حِصَادِهِ، مطابق با نافع، ابن کثیر، حمزة و کسائی نوشته شده است. در ۳۱ رو، تَاتِيهِمْ (انعام، ۱۵۸)، يَاتِيهِمْ، مطابق با قرائت حمزة و کسائی نوشته شده است. در ۴۴ پشت، و لباسُ التقوی (اعراف، ۲۶) مطابق قرائت نافع، ابن عامر و کسائی، و لباسُ التقوی آمده است. در ۵۳ پشت، لَا تُفْتَحُ (اعراف، ۴۰) مطابق قرائت حمزة و کسائی، لَا يُفْتَحُ آمده است. در ۶۳ پشت، نُشْرًا (اعراف، ۵۷) نُشْرًا، مطابق با قرائت نافع، ابن کثیر و ابوعمرو نوشته شده است. در ۸۱ پشت، در انبیاء، ۴، قُلْ رَبِّي دارد که مطابق با قرائت نافع، ابن کثیر، ابوعمرو، ابن عامر و شُعْبَةَ است. در ۸۳ پشت، نوحی (انبیاء، ۷)، يُوحَى، مطابق با قرائت همه قراء به جز حفص از عاصم آمده است. در ۱۰۴ رو، لِئُحْصِنَكُمْ (انبیاء، ۸۰) لِئُحْصِنَكُمْ، مطابق با قرائت نافع، ابن کثیر، ابوعمرو، حمزة و کسائی نوشته شده است. در ۱۲۳ رو، وَلَوْلَا (حج، ۲۳) وَلَوْلَا، مطابق با قرائت ابن کثیر، ابوعمرو، ابن عامر، حمزة و کسائی نوشته شده است. در ۱۲۷ پشت، مَنَسِكًا (حج، ۳۴) مَنَسِكًا، مطابق با قرائت حمزة و کسائی آمده است. در ۱۳۰ رو، يُدْفِعُ (حج، ۳۸) يَدْفِعُ، مطابق قرائت ابن کثیر و ابوعمرو آمده است. در ۱۳۰ پشت، يُقَاتِلُونَ (حج، ۳۹) يُقَاتِلُونَ، مطابق با قرائت ابن کثیر، ابوعمرو، شُعْبَةَ، حمزة و کسائی آمده است. در ۱۳۴ پشت، مِمَّا تَعُدُّونَ (حج، ۴۷) مِمَّا تَعُدُّونَ نوشته شده است. در ۱۴۲ رو، مَنَسِكًا (حج، ۶۷) مَنَسِكًا مطابق با قرائت حمزة و کسائی آمده است. در ۱۴۸ رو، تُرْجِعُ (حج، ۷۶) تُرْجِعُ مطابق با قرائت ابن عامر و حمزة و کسائی آمده است.

در نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، در تصویر ۵ راست، و تَعْمَلُ (احزاب، ۳۱) و يَعْمَلُ مطابق قرائت حمزة و کسائی نوشته شده (بعداً کسی کوشیده است قرائت را به تَعْمَلُ برگرداند). در ۱۱ راست، خَاتِمَ (احزاب، ۴۰) خَاتِمَ، مطابق با قرائت همه قراء غیر از عاصم نوشته شده است. در ۳۱ راست، هل نُجْزِي (سبأ، ۱۷) هل يُجْزِي، مطابق با قرائت نافع، ابن کثیر، ابوعمرو، ابن عامر و شُعْبَةَ از عاصم نوشته شده است. در ۳۹ چپ، یوم یحشرهم ... یقول (سبأ، ۴۰) به صورت یوم نحشرهم ... نقول مطابق با قرائت همه قراء جز حفص نوشته شده است. در ۴۴ چپ، تُرْجِعُ (فاطر، ۴) تُرْجِعُ، مطابق با قرائت ابن عامر و حمزة و کسائی نوشته شده است. در ۵۵ راست، و لَوْلَا (فاطر، ۳۳) وَلَوْلَا، مطابق با قرائت ابن کثیر، ابوعمرو، ابن عامر، حمزة و کسائی نوشته شده است. در ۵۷ راست، نُجْزِي (فاطر، ۳۶) ظاهراً يُجْزِي مطابق با قرائت ابوعمرو نوشته شده و کسی بعداً آن را به نُجْزِي بازگردانده است. در ۵۹ راست، يَبَيِّنَاتٍ (فاطر، ۴۰)، يَبَيِّنَاتٍ، مطابق با قرائت نافع، ابن عامر، کسائی و شُعْبَةَ نوشته شده است (بعداً کسی کوشیده است آن را به بينة تبديل کند).

در نسخه قرآن ش ۹۲ کتابخانه آستان قدس رضوی، فَعَمِّيَّتِ (هود، ۲۸)، فَعَمِّيَّتِ، مطابق با قرائت شُعْبَةَ، ابوعمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، و ابنعامر نوشته شده است. کُلِّ زَوْجَيْنِ (هود، ۴۰)، کُلِّ زَوْجَيْنِ، مطابق با قرائت حمزة، کسائی، خلف، شُعْبَةَ، ابوعمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، و

ابن عامر نوشته شده است. مَجْرِيهَا (هود، ۴۱)، مُجْرِيهَا، مطابق قرائت نافع، ابن کثیر، ابوعمر، ابن عامر و شُعْبَةَ نوشته شده است. يَعْقُوب (هود، ۷۱)، يَعْقُوبُ، مطابق با قرائت کسائی، خلف، شُعْبَةَ، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، و ابوجعفر نوشته شده است. أَصْلَاثُكَ (هود، ۸۷)، أَصْلَاوَأَثُكَ، مطابق با قرائت شُعْبَةَ، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، و ابن عامر نوشته شده است. سَعْدُوا (هور، ۱۰۸)، سَعْدُوا، مطابق با قرائت شُعْبَةَ، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، و ابن عامر نوشته شده است. يُرْجِعُ (هود، ۱۲۳)، يُرْجِعُ، مطابق با قرائت حمزة، کسائی، خلف، شُعْبَةَ، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، ابوجعفر، و ابن عامر نوشته شده است.

در نسخه جزوه قرآنی ش ۱۳۵۷۳ کتابخانه آستان قدس رضوی، در برگ ۵ رو، وَالْقَمَرِ (یس، ۳۹)، وَالْقَمَرُ، مطابق با قرائت نافع، ابن کثیر، ابوعمر و ابوجعفر و ابن محیصن نوشته شده است. در برگ ۱۰ پشت، جِبَلًا (یس، ۶۲)، جُبَلًا، مطابق با قرائت حمزة، کسائی، خلف، رو یس، و ابن کثیر کتابت شده است. در برگ ۱۶ پشت، بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ (صافات، ۶)، بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ، مطابق با قرائت کسائی، خلف، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، و ابن عامر نوشته شده است. در برگ ۱۶ پشت، لَا يَسْمَعُونَ (صافات، ۸)، لَا يَسْمَعُونَ، مطابق با قرائت شُعْبَةَ، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، و ابن عامر نوشته شده است. در برگ ۱۸ رو، أَوْ أَبَاؤُنَا (صافات، ۱۷)، أَوْ أَبَاؤُنَا، مطابق با قرائت قالون، ابوجعفر، و ابن عامر نوشته شده است. در برگ ۳۳ رو، أَلِ يَاسِينَ (صافات، ۱۳۰)، أَلِ يَاسِينَ، مطابق با قرائت یعقوب، نافع، و ابن عامر نوشته شده است. در برگ ۵۲ ب، عَسَأْتُ (ص، ۵۷)، عَسَأْتُ، مطابق با قرائت شُعْبَةَ، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر نوشته شده است. در همین برگه، أَخْرَ (ص، ۵۸)، أَخْرَ، مطابق با قرائت ابوعمر، و یعقوب کتابت شده است. در برگ ۵۳ ب، سِخْرِيًّا (ص، ۶۳)، سِخْرِيًّا، مطابق با قرائت حمزة، کسائی، خلف، نافع، و ابوجعفر نوشته شده است.

در نسخه جزوه قرآنی ش ۱۱۸۷۰ کتابخانه آستان قدس رضوی، در برگ ۵ پشت، فَكِهِينَ (مطففين، ۳۱)، فَكِهِينَ، مطابق با قرائت حمزة، کسائی، خلف، شُعْبَةَ، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، و ابن عامر نوشته شده است. در برگ ۱۸ پشت، وَالْوَثْرِ (فجر، ۳)، وَالْوَثْرِ، مطابق با قرائت حمزة، کسائی، و خلف نوشته شده است. در برگ ۴۱ پشت، جَمَعَ (همزة)، جَمَعَ، مطابق با قرائت حمزة، کسائی، خلف، روح، ابوجعفر، و ابن عامر آمده است. در برگ ۲۳ پشت أَيْحَسْبُ (بلد، ۵)، أَيْحَسْبُ، مطابق با قرائت کسائی، خلف، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، و نافع نوشته شده است. در برگ ۱۲ پشت، لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظَ (طارق، ۴) لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظَ، مطابق با قرائت کسائی، خلف، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، و نافع نوشته شده است. در برگ ۲۲ رو، يَعْذِبُ (فجر، ۲۵)، يَعْذِبُ، و در برگ ۲۲ رو يُوثِقُ (فجر، ۲۶)، يُوثِقُ هر دو مطابق با قرائت کسائی و یعقوب نوشته شده است. در برگ ۲۰ رو، لَا تُكْرِمُونَ (فجر، ۱۷)، لَا تُكْرِمُونَ؛ در برگ ۲۰ رو، لَا تَحَاضُونَ (فجر، ۱۸)، لَا تَحَاضُونَ؛ در برگ ۲۰ پشت، تَأْكُلُونَ (فجر، ۱۹)، تَأْكُلُونَ؛ و در برگ ۲۰ پشت، تُجْتَبُونَ (فجر، ۲۰)، يُجْتَبُونَ، همگی مطابق با قرائت ابوعمر و یعقوب کتابت شده است.

تغییر قرائات و رسم، و افزودن قرائات دیگر

علاوه بر قرائت اصلی که با اعراب گذاری جدید (نظام خلیل بن احمد) صورت گرفته، برخی اختلاف قرائات یا اختلاف رسم‌ها، با یک قلم کبود یا سبز رنگ، به نسخه افزوده شده است. همچنین از نقطه گذاری سنگرف (نظام ابوالاسودی) نیز برای نشان دادن برخی دیگر از قرائات استفاده شده است. نمونه‌های زیر از پاره‌های مختلف این قرآن شواهدی از این دست‌اند:

در نسخه کتابخانه آیه الله مرعشی (ره)، در برگ ۴ رو، کلمت ربک (انعام، ۱۱۵) تبدیل شده است به کلمات ربک (مطابق با ورش، ابن‌کثیر و ابوعمر و ابن‌عامر). در ۳۲ رو، فَرَقُوا (انعام، ۱۵۹) تبدیل شده است به: فارقوا. در مرعشی، ۳۴ رو، و هو (انعام، ۱۶۴) تبدیل شده است به: وهو. در برگ ۳۵ پشت، تَدَكَّرُونَ (اعراف، ۳) تبدیل شده است به: تَدَكَّرُونَ. در ۴۱ رو، لَامِلْنَ (اعراف، ۱۸) تبدیل شده است به: لَامِلَانَّ. در برگ ۵۱ پشت، کفرین (اعراف، ۳۷) تبدیل شده است به: کافرین. در برگ ۹۸ پشت یا برهیم (انبیاء، ۶۲) تبدیل شده است به: یا ابراهیم. در برگ ۱۲۳ پشت و الباد (حج، ۲۵) تبدیل شده است به: والبادی (مطابق با ورش، ابن‌کثیر و ابوعمر و ابن‌عامر). همچنین در ۵۵ پشت، لقد جاء (اعراف، ۴۳) به صورت لَقَدْ جَاءَتْ با ادغام کبیر و مطابق قرائت حمزة آمده است. این تشدید ادغامی در سراسر نسخه (مثلاً در برگه‌های ۶۰ رو، و ۶۱ رو) با قلم الحاقی سبزرنگ افزوده شده است. نمونه‌های دیگر در همین نسخه مرعشی: کانت ظالمة (انبیاء، ۱۱) در برگ ۸۳ پشت؛ فما زالت تلک (انبیاء، ۱۵)، در برگ ۸۴ پشت؛ بل ربکم (انبیاء، ۵۶) در برگ ۹۷ پشت؛ وجبت جنوبها (حج، ۳۶) در برگ ۱۲۹ رو؛ لهدمت صوامع (حج، ۴۰) در برگ ۱۳۱ رو.

در نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، در تصویر ۱۳ راست، «أَنْ تَمْسُوهُنَّ» (احزاب، ۴۹) به «أَنْ تَمَسُوهُنَّ» تبدیل شده است. در ۳۳ راست، «بَاعِدْ» (سبأ، ۱۹) به صورت «بَعِدْ» تغییر یافته است، مطابق با قرائت ابن‌کثیر، ابوعمر و ابن‌عامر (روایت هشام). در ۴۶ چپ، «ارسل الرياح» (فاطر، ۹) تبدیل شده است به «ارسل الريح»، مطابق با قرائت ابن‌کثیر و حمزة و کسائی.

در نسخه قرآن ۹۲ کتابخانه آستان قدس رضوی، در تصویر ۱۵، «صدقین» (هود، ۱۳)، به «صادقین» تبدیل شده است. در تصویر ۱۵، «فالم يستجیبوا» (هود، ۱۴)، به «فان لم يستجیبوا» تبدیل شده است. در تصویر ۲۴، «الصالحات» (هود، ۲۳)، به «الصالحات» تبدیل شده است. در تصویر ۲۸، «بادی الرأی» (هود، ۲۷)، به «بادی الرأی» تبدیل شده است. در تصویر ۳۱، «افلا تَدَكَّرُونَ» (هود، ۳۰)، به «افلا تَدَكَّرُونَ» تبدیل شده است. در تصویر ۷۲، «قَدْ جَاءَ» (هود، ۷۶)، به «قَدْ جَاءَ» تبدیل شده است. در تصویر ۹۲، «بعدت ثمود» (هود، ۹۵) به «بعدت ثمود» تبدیل شده است. در تصویر ۷۴، «ولا تخزون» (هود، ۷۸)، به «ولا تخزونی» تبدیل شده است. در تصویر ۶۶، «فی دیرهم» (هود، ۶۷) به «فی دیارهم» تبدیل شده است. در تصویر ۹۱ دیارهم (هود، ۹۴) کتابت شده است. در سوره یوسف، «بل سولت»

ادغام نشده است، اما «جاءت سیارة» ادغام شده است. در تصویر ۱۵۸، «حاش لله» (یوسف، ۵۱) به «حاش الله» یا «حاشا لله» تبدیل شده است.

در نسخه جزوه قرآنی ش ۱۱۸۷ کتابخانه آستان قدس رضوی، در برگ ۱۸ پشت، یَسِرَ (فجر، ۴) به قلم سبز به یَسِرِی (مطابق با قرائت أهل المدينة، أبو عمرو، ابن کثیر و یعقوب) تغییر یافته است.

در نسخه جزوه قرآنی ش ۱۳۵۷۳ کتابخانه آستان قدس رضوی، در برگ ۴ رو، «وما عملت ایدیهم» (یس، ۳۵) با رنگ سبز به «وما عملته ایدیهم» تبدیل شده است. در برگ ۱۷ پشت، «بَلْ عَجِبْتَ» (صافات، ۱۲)، با نقطه شنگرف به قرائت «بَلْ عَجِبْتُ» (مطابق با قرائت حمزة و کسائی) درآمده است. در برگ ۳۲ پشت، «اللَّهُ رَبُّكُمْ وَرَبِّ» (صافات، ۱۲۶)، با نقطه گذاری سبز به «اللَّهُ رَبُّكُمْ وَرَبِّ» (مطابق با قرائت شُعَبَةَ، ابوعمرو، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، و ابن عامر) درآمده است. در برگ های ۳۶ پشت و ۳۷ رو، دو بار کلمه «الْمُخْلِصِينَ» (صافات، ۱۶۰ و ۱۶۹)، با نقطه گذاری سبز به «الْمُخْلِصِينَ» (مطابق با قرائت ابوعمرو، یعقوب، ابن کثیر، و ابن عامر) درآمده است. در برگ ۶۴ رو، «فَبَشِّرْ عِبَادِ» (زمر، ۱۷)، با قلم سبز به «فَبَشِّرْ عِبَادِی» (مطابق با قرائت یعقوب) تبدیل شده است. در برگ ۶۸ ب، «سَلَمًا» (زمر، ۲۹)، با قلم سبز به «سَالِمًا» (ابوعمرو، یعقوب، و ابن کثیر) تبدیل شده است.

در نسخه Arabe 7336 کتابخانه ملی فرانسه، در چند برگ اندک از آغاز قرآن اختلاف قرائت خاصی دیده نمی شود؛ با این حال، «مالک یوم الدین» (فاتحة، ۴) «وما یخْدَعُونَ» (بقره، ۹) و «یُکَذِّبُونَ» (بقره، ۱۰) با همان قلم سبزرنگی که در سایر پاره های این قرآن دیده می شود، به «مَلِک»، «وما یُخَادِعُونَ»، و «یُکَذِّبُونَ» تبدیل شده است.

نمونه هایی از اشتباه کاتب

در نسخه کتابخانه آیه الله مرعشی (ره)، در برگ ۴۵ رو، «لَا یَقْتَنِنُکُمْ» (اعراف، ۲۷) بدون تشدید و اعراب «لَا یَقْتِنِنُکُمْ» کتابت شده. در برگ ۵۶ پشت، «فَأَذِّنْ مَوْذِنًا» (اعراف، ۴۴) بدون تشدید و به صورت «فَأَذِّنْ مَوْذِنًا» نوشته شده؛ در برگ ۹۷ پشت، «مِنَ اللَّعِیْنِ» (انبیاء، ۵۵) «مِنَ الْأَعِیْنِ» نوشته شده؛ در برگ ۱۱۶ پشت، «أَرِذْلَ الْعُمْرِ» (حج، ۵) «أَرِذْلَ الْعُمْرِ» نوشته شده؛ و در برگ ۱۲۴ پشت، «وَأَذِّنْ» (حج، ۲۷) «وَأَذِّنْ» نوشته شده است.

در نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، در تصویر ۱۵ چپ، «یَحْرَزَنَّ» (احزاب، ۵۱) بدون تشدید و به صورت «یَحْرَزَنَّ» نوشته شده؛ و در ۳۱ راست، «مِنْسَأْتَهُ» (سبا، ۱۴) به صورت «مِن سَأْتَهُ» کتابت شده است.

در نسخه جزوه قرآنی ش ۱۳۵۷۳ کتابخانه آستان قدس رضوی، در برگ ۴۵ رو، در آیه ۴۵ سوره صاد، عبارت «لیبغی بعضهم علی بعضهم علی بعض» نوشته شده و سپس «علی بعضهم» به صورت ناقص

قلم گیری شده و آیه به صورت «لیبغی بعضهم علی بعض» اصلاح شده است.

کاتب کیست؟ این بؤاب یا ابوسعبد محمد بن حسین بغدادی

پیشتر آوردیم که استناد کتابت نسخه فوق به کاتبی معروف چون ابن بواب محل تردید بسیار است. غیرمنتظره است وی که نسخ نویسی بسیار چیره دست بوده، قرآنی به خط کوفی معمولی در ۳۰ پاره بنویسد. به علاوه معلوم نیست که وی از میان تمام پاره های این قرآن کامل، چرا باید نام خود را تنها در پایان جزء هفدهم قرآن به گونه ای بنویسد که گویی متن قرآن در همانجا به اتمام می رسد. عبارت «کتب هذا الجامع...» معمولاً در پایان یک قرآن تک جلدی، یا در پایان تمام اجزای یک قرآن چند پاره نوشته می شود.^۷

همچنانکه گذشت، در آغاز برخی از قطعه های موجود از این قرآن سی پاره، نام ابو سعبد محمد بن الحسین بن علی آمده است که برای خود و کسان خویش دعا می کند. این عبارت به خطی نسخ در آغاز نسخه های کتابخانه آیه الله مرعشی، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، و دو نسخه در کتابخانه آستان قدس رضوی، چنین آمده است: «اللهم اغفر لعبدک المذنب الراجی الی رحمة الله ابی سعبد محمد بن الحسین بن علی و لوالدیه و لاولاده و لجمعیع المؤمنین و المؤمنات و لمن قال آمین یا رب العالمین» (تصاویر ۲، ۵، ۸ و ۱۰). در آثار تاریخ و تراجم گذشته، نام ابوسعبد محمد بن حسین بن علی بن عبدالرحیم را مکرراً می یابیم که این شواهد کهن تاریخی، همراه با یادداشت آغازین نسخه، انتساب نسخه به او را قاطع تر می کند. به گفته ابن الجوزی، اصل او از منطقه برازورد بوده، چندین بار برای ابوطاهر بویهی وزارت کرده، و در سال ۴۳۹ درگذشته است.^۸ برازورد منطقه ای بسیار کهن در امپراتوری ساسانی (در شرق بغداد کنونی) بوده که در آثار جغرافیایی عربی چون المسالک و الممالک (ابن خردادبه)، و معجم البلدان (یاقوت حموی) به «براز الروز» درآمده است. به نوشته ذهبی، ابوسعبد محمد بن حسین بغدادی فردی فاضل، شاعر، صاحب دیوان، و مدتی وزیر ابوطاهر جلال الدولة بن بهاء الدولة (۳۸۳-۴۳۵ ق / حکومت: ۴۱۶-۴۳۵ ق) بوده است.^۹ ابن الفوطی می نویسد که اصل او به برازورد بازمی گردد، خود و برادرانش در میان آل بویه وزارت کرده اند، جد او، علی بن عبدالرحیم از عمال عضد الدولة بویهی (۳۲۴-۳۷۲ ق) بوده، پدر او حسین نیز از وزیران آل بویه بوده، و خود وی، ابوسعبد محمد بن الحسین معروف به عمید الدولة از وزیران جلال الدولة بن بهاء الدولة بوده که از

۷. برای چند نمونه از کاربرد این واژه جامع در انتهای مصاحف کهن، نک. مرتضی کریمی نیا، «کهن ترین مکتوب تاریخ دار فارسی: دست نوشته فارسی از احمد بن ابی القاسم خیقانی در قرن سوم»، آینه میراث، دوره ۱۵، ش ۶۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، ص ۱۶، ۱۵.

۸. المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوک، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۲ ق / ۱۹۹۲ م، ۳۱۱ / ۱۵.

۹. محمد بن حسین بن علی بن عبد الرحیم، وزیر عمید الدولة أبو سعبد البغدادی. [الموتوفی: ۴۳۹ هـ] صدر کبیر، رأس فی حساب الذیوان، و مشارک فی الفضائل، وقال البیهر، وسمع أبا الحسین بن بشران. وزر لأبی طاهر بن بویه مدّة، وتوفی فی ذی القعدة سنة تسع وثلاثین وأربعمائة» (ذهبی، تاریخ الاسلام، ۵۸۴/۹).

سوی ابن ماکولا عزل شده، اما مجدداً شش بار به همین منصب منصوب شده است. ابوسعبد دانای علم حساب و دیوان، آشنا با حدیث، شاعر، و صاحب تألیفاتی از جمله کتابی در باب اخبار الشعراء بوده است، و مهیار دیلمی (م ۴۲۸ ق) در مدح او و برادران و خاندانش اشعار متعددی سروده است. وی که متولد ۳۸۷ هجری بود، سرانجام در آوارگی در جزیره ابن عمر (شهری در جنوب ترکیه کنونی) در سال ۴۳۹ ق درگذشت. جنازه او را به بغداد منتقل کرده، به خاک سپردند. خواهر زاده او، محمد بن ایوب در بغداد برایش مجلس عزای برگزار کرد و خلیفه عباسی، القائم بامر الله (حکومت: ۴۲۲-۴۶۷ ق)، ضمن گرامیداشت وی، توقیعی کتابت شده به خط «الکاتبه» (= فاطمه بنت الحسن بن العطار المعروفة ببنت الأفرع الکاتبه، متوفای سال ۴۸۰ ق) برای خواهرزاده اش ارسال کرد.^{۱۰}

نسخه‌های مشابه با سبک کوفی مشرقی در قرآن ابوسعبد بغدادی

قرآن ابوسعبد بغدادی که اجزای مختلفش را در بالا معرفی و توصیف کردیم، نسخه‌ای پنج سطری به خط کوفی مشرقی (ایرانی) است که مجموع ویژگی‌های تشریح شده برای آن در هیچ نسخه دیگری یافت نمی‌شود. با این همه، باید توجه داشت که اجزای مختلف و پراکنده از قرآن ۳۰ پاره دیگری در پنج سطر و با خطی بسیار شبیه به قرآن ابوسعبد در کتابخانه‌ها و موزه‌های ایران و جهان وجود دارد که با وجود شباهت فراوان در خط، تفاوت‌هایی مشخص با قرآن ابوسعبد دارد. مهم‌ترین تفاوت‌ها چنین است: در قرآن ابوسعبد بغدادی، علامتی برای تعیین پایان تک تک آیات وجود ندارد، اما در قرآن مشابه آن، این نشانه با استفاده از یک هاء طلایی قرار داده شده است. قرآن ابوسعبد بغدادی دارای نشانه‌تعییر است که در قرآن مشابه آن وجود ندارد. قرآن ابوسعبد بغدادی با نظام جدید خلیل بن احمد، اعراب گذاری شده و برخی قرائات جانبی با رنگ‌های دیگر شنگرف و سبز کبود به آن اضافه شده، اما قرآن مشابه آن تنها با استفاده از نقاط شنگرف (نظام ابوالاسودی) اعراب گذاری شده است. فهرستی اجمالی از اوراق پراکنده شناسایی شده از این قرآن مشابه به خط کوفی مشرقی در جدول زیر آمده است.

جدول شماره ۲: فهرستی از برخی قرآن‌های مشابه با سبک کوفی قرآن ابوسعبد بغدادی

کتابخانه	شماره نسخه	محتوای قرآنی نسخه	تعداد برگ	اندازه
آستان قدس رضوی	۴۶۸۶	جزء ۱ (فاتحة، ۱- بقره، ۱۴۱)	۸۷ برگ	۱۴×۱۰
آستان قدس رضوی	۳۲۳۷	جزء ۱۹ (فرقان ۲۱- نمل ۴۹)	۹۱ برگ	۱۴×۱۰
کتابخانه چستریتی	Is1428	جزء ۱۷ (انبیاء، ۱- حج، ۲۲)	۸۵ برگ	۱۴×۹
کتابخانه ملی ایران ^{۱۱}	۴۰۰۰۰	جزء ۲۰ (عنکبوت، ۱- ۳۵)	۱۷ برگ	۱۴،۴×۱۰

۱۰. مجمع الآداب فی معجم الألقاب، کمال الدین أبو الفضل عبد الرزاق بن أحمد المعروف بابن الفوطی الشیبانی، تحقیق محمد کاظم، تهران: مؤسسه الطباعة والنشر؛ وزارة الثقافة والإرشاد الإسلامي، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۲۵۴.

۱۱. این نسخه ۱۷ برگی که در سال‌های اخیر از سوی آقای محمد حسین واقف زاده به کتابخانه ملی ایران اهدا شده، در واقع بخشی

اندازه	تعداد برگ	محتوای قرآنی نسخه	شماره نسخه	کتابخانه
۱۹/۳×۱۳/۱	۲ برگ	نور، ۲۹-۳۰	۲۲۸۳	موزه رضا عباسی
۱۹×۱۳/۷	۲ برگ	مؤمنون، ۸۰-۸۷	25.82.A	موسسه هنر دیترویت
۱۹×۱۳/۶	۲ برگ	نور، ۲۱-۲۲	1-93-154.170	کتابخانه کنگره (واشینگتن)
۱۳/۷×۹/۷	۵ برگ	نور، ۳۶ به بعد	کالای شماره ۵	حراج ساتبیز ۱۹۹۶، ۱۶ اکتبر
۱۴×۱۰	۲۲ برگ	جزء ۲۰ (عنکبوت، ۱-۴۲)	کالای شماره ۲	حراج بنهامز ۲۰۰۲، ۲۴ آوریل
۱۳/۵×۹	۷۹ برگ	جزء ۱۴ (حجر، ۱-نحل، ۴)	کالای شماره ۲	حراج کریستیز ۲۰۰۳، ۱۴ اکتبر
۱۳/۷×۹/۵	۸۶ برگ	جزء ۱۴ (سوره های حجر و نحل)	کالای شماره ۶	حراج کریستیز ۱۹۷۷، ۵ می

تصویر ۱۴: جزوه قرآنی شماره ۳۲۳۷ در کتابخانه آستان قدس رضوی (مشابه با قرآن ابوسعید بغدادی)

تصویر ۱۵: جزوه قرآنی شماره ۴۶۸۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی (مشابه با قرآن ابوسعید بغدادی)

تصویر ۱۶: برگگی از نسخه شماره ۲۲۸۳ در موزه رضا عباسی (مشابه با قرآن ابوسعید بغدادی)

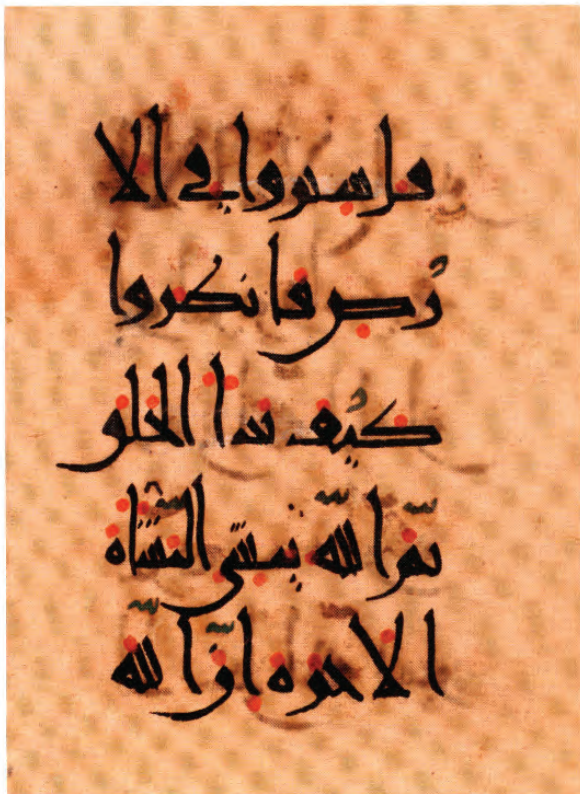
تصویر ۱۷: برگی از نسخه شماره 25.82.A در مؤسسه هنر دیترویت (مشابه با قرآن ابوسعبد بغدادی)

تصویر ۱۸: برگی از نسخه شماره Is1428 در کتابخانه چسترییتی (مشابه با قرآن ابوسعبد بغدادی)

تصویر ۱۹: صفحه‌ای از نسخه فروخته شده در حراج بنهامز،
 ۲۴ آوریل ۲۰۰۲ (کالای ش ۲)

تصویر ۲۰: همان صفحه اکنون در نسخه وقف شده شماره
 ۴۰۰۰۰ در کتابخانه ملی ایران

2

2
 A small Abbasid Qur'an Fragment, XXIX, 1-mid 42, parts of section 20

Iraq or Persia, 11th/ 12th Century

Arabic manuscript on brownish paper, 22 leaves, 5 lines to the page written in eastern *kufic* script with diacritics and vowel points in green and red, yellow commas between verses, *sura* headings in ornamental *kufic* in yellow, wide margins, some waterstaining, brown morocco binding with central medallions incorporating eight pointed stars, interspersed with gold dots, repaired

140 x 100 mm.

£4,000-6,000

علاوه بر این، جزوات قرآنی وقف شده از سوی ابوجعفر محمد بن موسی الخاصه بر حرم امام رضا علیه السلام در قرن پنجم هجری را باید در شمار همین دسته خطوط کوفی و مشابه با سبک قرآن ابوسعید به شمار آورد (تصویر ۲۱). در این قرآن سی پاره، علاوه بر نشانه گذاری پایان آیات، علامات تخمیس و تعشیر به صورت جداگانه و با تذهیب و تزیین بسیار پیشرفته تری صورت گرفته است. از این قرآن، اکنون ۱۸ جزء به شماره های ۳۰۹۸ تا ۳۱۱۳ در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می شود. همچنین یک پاره آن، به شماره Qur150، مشتمل بر جزء ۲۱ (حاوی عنکبوت، ۴۶-۴۹ / عنکبوت، ۵۸- سجده، ۲۸ / احزاب، ۳-۱۸) در ۷۶ برگ اکنون در مجموعه شخصی دیوید خلیلی در لندن نگهداری می شود، و یک پاره دیگر آن به شماره W555 در موزه هنر والترز در بالتیمور (مریلند، آمریکا) مشتمل بر جزء ۱۹ (حاوی فرقان، ۲۱-۲۳ و ۳۹-۷۸ / شعراء، ۱-۲۲۷ / نمل، ۱-۴۰) قرار دارد (تصویر ۲۲).

فهرست منابع

قرآن کریم؛ نسخه های خطی مختلف در کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد)؛ کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی (قم)؛ کتابخانه جستریبی (دابلین)؛ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران؛ کتابخانه ملی فرانسه (پاریس)؛ موزه رضا عباسی (تهران)؛ کتابخانه ملی ایران (تهران)؛ مؤسسه هنر دیترویت (دیترویت)؛ موزه هنر والترز (بالتیمور)؛ کتابخانه کنگره (واشینگتن)؛ کاخ موزه توپقاپی (استانبول)؛ مجموعه شخصی ناصر دیوید خلیلی (لندن)؛ و حراج های مختلف آثار اسلامی در لندن و پاریس.

ابن الجوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی. المنتظم فی تاریخ الأمم والملوک، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۲ق / ۱۹۹۲م.

ابن الفوطی، ابوالفضل عبدالرزاق بن أحمد. مجمع الآداب فی معجم الألقاب، تحقیق محمد الکاظم، تهران: مؤسسه الطباعة والنشر، وزارة الثقافة والإرشاد الإسلامي، ۱۴۱۶ق.

حسینی، سید احمد. فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی نجفی مرعشی مد ظله العالی، زیر نظر سید محمود مرعشی، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۳۶۵ش.

دانش پژوه، محمد تقی. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، دانشگاه تهران، جلد نهم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۰ش.

ذهبی، شمس الدین ابوعبد الله محمد بن أحمد بن عثمان. تاریخ الإسلام ووفیات المشاهیر والأعلام، چاپ بشار عواد معروف، بیروت: دارالغرب الاسلامی، ۲۰۰۳م.

کریمی نیا، مرتضی. «نسخه شناسی مصاحف قرآن (۱۲). ابوجعفر محمد بن موسی الموسوی، عالم و ادیب شیعه در قرن چهارم، و قرآن وقفی اش بر حرم رضوی در سال ۴۰۲ هجری»، آینه پژوهش، سال ۳۱، ش ۶ / پیاپی ۱۸۶، بهمن و اسفند ۱۳۹۹، ص ۷۵-۱۰۵.

کریمی نیا، مرتضی. «کهن ترین مکتوب تاریخ دار فارسی: دست نوشته فارسی از احمد بن ابی القاسم خیقانی در قرن سوم»، آینه میراث، دوره ۱۵، ش ۶۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، ص ۹-۲۶.

المصحف الشریف المنسوب الی علی بن هلال البغدادی المعروف بابن البواب: نظرة متكاملة فی هویتة و نسبتة و خطه و زخرفته و رسمه و قراءته، کربلا: مکتبه و دار مخطوطات العتبة العباسیة المقدسة، ۱۴۳۶ق / ۲۰۱۵م.

Rice, D. S., *The Unique Ibn al-Bawwab Manuscript in the Chester Beatty Library*, Dublin: Emery Walker, Ltd., 1955.

تصویر ۲۱: نمونه‌ای از اوراق قرآن ابوجعفر محمد بن موسی الخصاصه (نسخه جزوه قرآنی ۳۱۱۳ در کتابخانه آستان قدس رضوی)

تصویر ۲۲: نمونه‌ای از اوراق قرآن ابوجعفر محمد بن موسی الخصاصه (نسخه شماره W555 در موزه هنر والترز در بالتیمور)

